

УДК 378:373.3.011.3-051(477.52/.6)(091)
DOI: 10.31499/2706-6258.2(4).2020.223050

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В СХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Марків Володимир, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та методик навчання, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія».

ORCID: 0000-0001-9297-4977

E-mail: mtvternvo@ukr.net

Онищенко Ірина, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти, Криворізький державний педагогічний університет.

ORCID: 0000-0003-0672-0570

E-mail: irina_onischenko@ukr.net

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз підготовки вчителів початкових класів у системі середньої педагогічної освіти в Східній Україні на початку ХХ століття. Визначено, що становлення професійної педагогічної освіти в Східній Україні на початку ХХ століття має історичний характер, зумовлений історико-культурними та соціально-економічними чинниками. Схарактеризовано зміст та особливості організації навчання в закладах педагогічної освіти в Східній Україні на початку ХХ століття, розкрито специфіку професійної підготовки вчителів початкової школи у визначених хронологічних межах.

***Ключові слова:** професійна підготовка, професійна освіта, професійна діяльність, педагогічна освіта, система педагогічної освіти, заклад педагогічної освіти, початкова школа, учитель початкових класів.*

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL SOURCES OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS' TRAINING IN SECONDARY PEDAGOGICAL EDUCATION IN EASTERN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Markiv Volodymyr, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Pedagogy and Teaching Methods Department, Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy».

ORCID: 0000-0001-9297-4977

E-mail: mtvternvo@ukr.net

Onishchenko Iryna, PhD in Philology, Associate Professor, Associate Professor of Primary Education Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-0672-0570

E-mail: irina_onischenko@ukr.net

The article included a historical and pedagogical analysis of the primary school teachers' training in secondary education in eastern Ukraine at the beginning of the twentieth century. The search for new and effective theoretical and practical solutions to improve primary-school teachers' professional training has been accompanied by the study, generalization and creative rethinking of the historical and pedagogical experience of pedagogical education in Eastern Ukraine, in particular the impact on its genesis of pedagogical achievements at the beginning of the twentieth century, the scholars' research on future elementary school teachers' training.

The study of the history of primary school teachers' vocational training in the system of secondary education in Eastern Ukraine at the beginning of the twentieth century was carried out in the light of such methodological approaches: cultural, ethnopedagogical, axiological, personal, systemic, synergistic, and occupational.

It was determined that in Eastern Ukraine in the early twentieth century the professional and pedagogical training of primary school teachers had its own national and socio-cultural specifics and features due to historical, cultural and socio-economic factors. The profession of the primary school teacher in the process of its formation has undergone certain changes in functional, semantic and organizational aspects. It was found that the primary school teachers' training in secondary education in Eastern Ukraine at the beginning of the twentieth century was in accordance with traditional and popular democratic approaches. The content and features of the teaching organization in pedagogical education institutions within a time defined frame have been described.

It has been shown that an analysis of the historical and pedagogical sources of primary school teachers' training can be a valuable asset for planning the further development of a modern pedagogical education system.

Keywords: *professional training, professional education, professional activity, teacher training, teacher training system, teacher training institute, primary school, a primary school teacher.*

В умовах реформування освіти, викликаній соціальними, інтеграційними та технологічними процесами, перед ученими та вчителями Нової української школи постає вимога не лише теоретичного усвідомлення нових тенденцій у педагогічній науці, а й ґрунтовного вивчення, переосмислення, усвідомлення та використання досвіду, накопиченого провідними фахівцями і освітніми установами минулого. Дослідити, вивчити, осмислити й об'єктивно оцінити сучасний стан і особливості модернізації професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах реформування освітньої галузі можна лише в контексті історичного розвитку освіти.

Використання кращих здобутків минулого, накопиченого національною освітньою школою, дозволить якісно оновити й удосконалити зміст професійно-педагогічної підготовки вчителів сучасної початкової школи до рівня світових стандартів. Погоджуємося з О. Сухомлинською, яка слушно зауважує, що в сучасних умовах неможливо розпочати розв'язання певної наукової проблеми, не визначивши, що ж було зроблено до цього, від чого потрібно відштовхнутися, розвиваючи, розбудовуючи нове знання [2].

В історії вітчизняної школи й педагогічної думки початок ХХ століття – це час духовно-культурного відродження українства, активного реформування освітньої галузі, розвитку педагогічної освіти. Професія вчителя початкової школи у процесі свого становлення зазнавала певних змін у функціональному, змістовому та організаційному аспектах. У Східній Україні на початку ХХ століття професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів мала свої особливості, зумовлені історико-культурними та соціально-економічними чинниками. Результати вивчення й аналізу історико-педагогічних джерел підготовки вчителів початкових класів у Східній Україні на початку ХХ століття можуть стати цінним надбанням для планування

подальшого розвитку сучасної системи педагогічної освіти.

Отже, вивчення історії професійно-педагогічної підготовки вчителів початкової школи у Східній Україні на початку ХХ століття є важливим і актуальним як для вдосконалення освітньої галузі загалом, так і для якісної фахової підготовки компетентного, творчого, успішного, висококваліфікованого вчителя Нової української початкової школи зокрема.

Аналіз наукових джерел свідчить, що різні аспекти становлення та розвитку освіти та шкільництва в Східній Україні відображено в історико-педагогічних працях Л. Березівської, І. Важинського, П. Гусака, В. Майбороди, Л. Мартіросян, О. Перетятко, Л. Рябовол, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, Л. Хомич, М. Ярмаченка та ін.

Історико-педагогічні аспекти професійної підготовки вчителів висвітлено в роботах Л. Березівської, А. Бойко, С. Васильєвої, В. Величкіної, В. Волошиної, С. Гончаренка, Н. Дем'яненко, О. Кирдан, Н. Ничкало, С. Сисоєвої, С. Чернікова, О. Сухомлинської, Л. Хомич, М. Ярмаченка та ін. Поетапність розвитку професійної підготовки вчителя лежить в основі наукових концепцій А. Акусок, О. Бартків, Л. Борисової, М. Савіна, О. Сухомлинської, В. Турченко, Л. Хомич та ін.

Особливості професійної підготовки вчителів початкової школи на початку ХХ століття стали предметом досліджень Н. Андрійчук, В. Величкіної, В. Курило, О. Степанюк, Л. Петухової, М. Поліщук, Т. Столярчук, О. Сухомлинської та ін. Значний інтерес для дослідження становлять праці М. Драгоманова, М. Корфа, К. Ушинського та інших відомих педагогів, які обґрунтували необхідність професійно-педагогічної підготовки вчителя початкових класів.

Отже, підвищена увага дослідників до вивчення історико-педагогічних аспектів професійної підготовки вчителів початкової школи є цілком зрозумілою, адже врахування кращих здобутків минулого дозволить забезпечити якісну фахову підготовку сучасного вчителя початкових класів.

Виходячи із важливості й актуальності проблеми професійної підготовки вчителя початкових класів, а також із недостатньої кількості історико-педагогічних досліджень, у яких висвітлюються особливості розвитку педагогічної освіти в Східній Україні на початку ХХ століття, метою статті є аналіз історико-педагогічних джерел підготовки вчителя початкових класів в системі середньої педагогічної освіти в Східній Україні на початку ХХ століття.

Середня педагогічна освіта як особлива освітня ланка сформувалася у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть під впливом ускладнення праці та її організації, стрімкого розвитку науки і технологій виробництва. У цей період неухильно росте потреба в кваліфікованих педагогічних працівниках і, як результат, прискорюється динаміка спеціально створених навчальних структур, які займаються цілеспрямованою підготовкою вчителів, зокрема для початкових училищ. Підготовка вчителів у цей період скоріше була екстенсивного характеру, оскільки головне завдання новостворених 1900 року при 3-класних міських училищах циркуляром директора народних училищ від 31 березня під грифом Міністерства народного просвітництва педагогічних курсів – забезпечення потреби у вчительських кадрах.

Аналізуючи організацію та зміст підготовки педагогічних кадрів на Харківщині на початку ХХ століття (1900–1917 рр.), звертаємо увагу на той факт, що вони значною мірою реалізуються під впливом Одеського та Київського (другого) проєктів

педагогічної семінарії М. Пирогова. Згідно з проектами М. Пирогова, випускників зараховували відповідно до віку і рівня знань. Заняття поділялися на два види: науково-теоретичні й навчально-практичні («чисто педагогічні»): загальноосвітній курс наук і курс педагогічної теорії та практики [1].

До програми навчально-практичних занять входили: 1) педагогічні вправи з учнями початкових училищ, початкових класів гімназій; 2) викладення методів наочного навчання і відповідних практичних вправ; 3) педагогічні бесіди. Однак, слід звернути увагу на спробу дирекції народних училищ Харківської губернії врахувати критику педагогічних поглядів М. Пирогова відомими письменниками, просвітителями, педагогами, зокрема Л. Толстим, М. Чернишевським, К. Ушинським та ін., які вважали, що М. Пирогов перебільшував роль класичної освіти і помилково віддавав перевагу «спеціальним знанням» над «практичним досвідом», стверджуючи, що «реалізм ще ніколи сам по собі не міг повною мірою розвивати всі вищі здатності духу» [1].

Ще в першому Одеському проекті вчительської семінарії (31 грудня 1857 р.) М. Пирогов, указуючи на значний дефіцит учителів і на те, що «лише деякі з них володіють і розуміють складне мистецтво навчати», наполягав на необхідності створення постійних центрів («розсадників») практичної педагогічної освіти для всіх студентів загальноосвітньої школи. Особливого значення він надавав покликанню й хисту до педагогічної праці, яке виявляється у молоді тільки з віком, тому М. Пирогов вважав не виправданою ранню профілізацію навчання.

Починаючи з 1920–1921 навчального року потреба в нових педагогічних курсах відчувалася все більш гостро. Це стосувалося як їх кількості, якісно нового рівня, так і профілю підготовки.

Засідання президії ряду окружкомів Харківської губернії прийняли рішення про організацію нових педагогічних курсів та відкриття педагогічних шкіл, оскільки педагогічних кадрів, особливо на місцях, не вистачало.

Як свідчать архівні документи, кожна губернія у 1900–1925 роках готувала педагогів з урахуванням своїх потреб та особливостей, що неминуче призводило до постійних змін у мережі та структурі педагогічних навчальних закладів, особливо тих, які належали до середньої ланки. Саме ці навчальні заклади були покликані оперативно реагувати на потребу в педагогічних кадрах, яка постійно виникала в окремих регіонах. Керівні документи органів управління освітою різних рівнів показують, що найбільш значимі історичні зміни в критичні періоди розвитку суспільства викликали найбільш динамічні зміни саме в системі середньої педагогічної освіти.

Загальний статистичний аналіз звітів про діяльність семінарій, короткочасних та постійних педагогічних курсів, педагогічних шкіл, які функціонували в Харківській губернії у період з 1901 по 1925 рік дає можливість виявити низку тенденцій їх розвитку. Вивчення навчальних планів і програм педагогічних закладів, які існували 1922 року, показує, що в навчанні майбутніх педагогічних працівників переважали загальноосвітні предмети. На кількох нарадах, проведених при Харківському губернському відділі народної освіти протягом 1921–1922 навчального року, розглядали, зокрема, питання боротьби проти загальноосвітнього характеру педагогічних шкіл і педагогічних курсів. Із загальної кількості навчальних годин Богодухівських 3-річних педагогічних курсів більше половини навчальних годин відводилося на вивчення таких дисциплін: рідна мова, німецька мова, математика, фізика, хімія,

біологія, анатомія і фізіологія, і лише 34 % – на предмети психолого-педагогічного циклу та педагогічну практику, решта – на сільськогосподарську практику та роботу в майстернях [4].

Програми 3-річних вищих педагогічних курсів у містах Охтирці та Старобільську 1916 року на загальноосвітні предмети відводили 49 % навчального часу. 1924 року навчальним планом Охтирських педагогічних курсів на вивчення предметів загальноосвітніх циклів (циклів Б і В) відводилося вже дещо менше – 46 %.

На підставі аналізу навчальних планів і програм названих середніх педагогічних закладів періоду з 1900 до 1925 років, можна дійти висновку, що з'явилися і якісно нові позитивні тенденції:

- збільшення частки спеціальних, професійно орієнтованих дисциплін. У середньому з 5–10 % 1901 року, до 40–45 % у 1924–1925 роках;
- повільне, але неухильне зростання питомої ваги педагогічної практики у загальній кількості навчальних годин з 6–8 % 1901 року в учительських семінаріях та річних педагогічних курсах до 18,2 % на 3-річних педагогічних курсах 1915–1916 навчального року.

Ці тенденції збереглися до 1925 року. Кількість годин практики у цей період збільшилася до 35 %, якщо брати до уваги години, відведені на роботу в студіях, сільськогосподарську практику та роботу в майстернях. Якщо ж рахувати тільки години педагогічної практики в дитячих установах, то це число становитиме 12,9 %, що свідчить про гальмування темпу означеної тенденції.

Очевидно, що характер й основний зміст діяльності педагогічних навчальних закладів визначається навчальними планами і програмами.

Доцільно згадати слова видатного педагога К. Ушинського щодо того, що кінцевий результат роботи з підготовки майбутніх учителів значною мірою залежить від природних задатків учителів майбутніх педагогів. Він наголошував, що ні в якому разі не треба приймати випадкових людей. Тільки молодь з яскраво вираженими нахилами має становити основний контингент таких навчальних закладів [3].

1922 року всі педагогічні заклади роблять спробу реорганізуватися в однотипну педагогічну школу, що призвело, наприклад, до заснування Краснокутської педагогічної школи, яка складалася з двох класів. Однак така школа не виправдала себе, тому що, з погляду керівництва освіти, не відповідала часу і завданням педагогічної освіти. Зокрема, на губернській нараді завідувачів унаросвіти, говорилося про загальноосвітній характер педагогічних шкіл, про те, що не варто займатися підготовкою до вузів, як ці школи.

Зважаючи на помилки і проблеми в системі педагогічної освіти кадрів для молодшої школи та з метою покращання їх діяльності через фінансування, Держплан перевів педагогічні навчальні заклади (як і всю середню освіту) на місцеві бюджети. Цей захід мав забезпечити фінансування навчальних закладів індивідуально, узгоджено з ресурсами і потребами кожного окремого закладу. На державному утриманні залишилися тільки вища школа (інститути, класичні університети) і майже 80 % технікумів.

Ліквідація, об'єднання та реорганізація педагогічних закладів у системі середньої педагогічної освіти в 1901–1925 роках не дозволили ні кількісно, ні якісно розв'язати проблеми забезпечення підготовленими педагогічними кадрами шкільну

середню освіту.

Пізніше, з метою залучення до роботи у школі осіб без педагогічної освіти (певну підготовку вони мали) і для усунення цієї проблеми, у 1924–1925 роках колегією Наркомпросу було затверджено Положення про екстернат. Екстерном складали екзамени деякі випускники партшкіл, політосвітпрацівники, які бажали працювати в школі, а також особи, які переходили зі школи I ступеня до школи II ступеня.

Однак запроваджувана міра, очевидно, не сприяла забезпеченості висококваліфікованими кадрами початкової школи і, тим більше, не підвищила якість підготовки спеціалістів, оскільки виявилася малоефективною формою професійної підготовки педагогічних кадрів, головною метою якої було досягнення єдності в розв'язанні теоретичних і практичних завдань, формування в майбутніх фахівців професійних умінь та навичок (М. Барна, В. Боберський, Б. Гречин, М. Демков, В. Євдокимов, М. Євтух, Т. Завгородня, І. Курляка, Т. Лубенець, В. Луговий, В. Майборода, Л. Нечепоренко, Б. Ступарик, К. Ушинський та ін.).

З іншого боку, екстернат – це форма ретельної штучної підготовки кадрів, яка вимагає організації та продуманої технології. Викладання в навчальних педагогічних закладах Харківщини у 20-х роках переважно мало вербально-схоластичний характер (Вовчанські, Білопільські, Краснокутські, Лебединські педагогічні курси та ін.) і тільки на відкритих 13 жовтня 1924 року за постановою Харківського Губвиконкому № 91, п. 36, Ізюмських та Харківських ім. Г. Сковороди, Охтирських ім. Б. Грінченка і Харківських Єврейських ім. Жовтневої революції студентам пропонувалася підготовка рефератів, доповідей, виконання вправ тощо.

У педтехнікумах, які засновувалися по всій Україні, спочатку панували класно-урочні методи навчання, однак з кінця 20-х вони поступово витіснялися так званими дальтон-планом, методом проектів і бригадно-лабораторним методом.

Треба зазначити, що основний напрям програмної та методичної роботи в 20-х роках полягав у пошуках шляхів і способів зміцнення внутрішнього зв'язку та єдності всіх навчальних дисциплін, зв'язку викладання з практичною роботою учнів у базових навчальних закладах. У ці роки поступово, але неухильно вироблялися форми поєднання індивідуальної та колективної роботи учнів, удосконалення самостійної роботи і лабораторно-практичного навчання. На початку 20-х років ХХ століття було закріплене обов'язкове проходження виробничої (педагогічної) практики і стажування. Педагогічна практика, наприклад, у педтехнікумах та вищих педагогічних курсах складалася з двох частин: у самому навчальному закладі та поза навчальним закладом – шляхом проведення екскурсій, виробничої (педагогічної) практики і стажування.

Ураховуючи вимоги авторитетних педагогічних установ та організацій, досвід інших країн, педагогічна громадськість постійно ставила питання якісної перебудови системи підготовки вчителів початкових класів. Погоджуємося з думкою А. Школяк, яка зазначає, що професійна педагогічна підготовка є багатовимірною цінністю, джерелом економічного процвітання та підвищення соціального становища особистості. Процес професійної педагогічної освіти вчителів початкової ланки освіти відбувається протягом усієї педагогічної кар'єри під час здобуття професійних компетенцій, які визначаються кваліфікацією педагогічного персоналу та є гарантією їхнього подальшого професійного успіху. Лише люди з особливими та високими компетентностями можуть бути майстрами своєї професії. Такий підхід також стосується

кваліфікації сучасного вчителя, зокрема вчителя початкової освіти [5, с. 3].

Таким чином, ретроспективне вивчення особливостей професійної підготовки вчителів початкових класів є особливо актуальним в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа», адже успішність реформування освіти в Україні пов'язана з якісною підготовкою педагогічних кадрів до роботи в нових умовах, зберігаючи при цьому кращі вітчизняні традиції та забезпечуючи її інноваційність. З'ясовано, що становлення та розвиток професійної педагогічної освіти в Східній Україні у той період має історичний характер, зумовлений історико-культурними та соціально-економічними чинниками. Пошук нових дієвих теоретичних та практичних розробок щодо вдосконалення професійної підготовки вчителів початкових класів супроводжується вивченням, узагальненням і творчим переосмисленням історико-педагогічного досвіду педагогічної освіти в Східній Україні, зокрема впливу на її генезу педагогічних здобутків початку ХХ століття, досліджень учених із проблем фахової підготовки майбутніх учителів молодшої школи. Ми переконалися, що результати аналізу історико-педагогічних джерел підготовки вчителів початкових класів у Східній Україні на початку ХХ століття можуть стати цінним надбанням для планування подальшого розвитку сучасної системи педагогічної освіти. Перспективами подальших розвідок є історико-педагогічний аналіз підготовки вчителів початкових класів в Східній Україні в середині ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / отв. ред. А. Н. Алексюк; сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. Москва: Педагогика, 1985. 496 с.
2. Сухомлинська О. В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 6–12.
3. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. / гл. ред. С. Ф. Егоров. Москва: Педагогика, 1990. Т. 6. 527 с.
4. Матеріали Харківського губернського відділу народної освіти. *ХДОА* (Харківський державний обласний архів). Ф.Р.-266-1-807, лист 3.
5. Szkolak A. *Mistrzostwo zawodowe nauczycieli wczesnej edukacji : istota, treść, uwarunkowania*. Kraków: Wydawnictwo Attyka, 2013. 205 s.

REFERENCES

1. Pirogov, N. I. (1985). *Izbrannyye pedagogicheskie sochineniya*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
2. Sukhomlynska, O. V. (2007). *Metodolohiia doslidzhennia istoryko-pedahohichnykh realii druhoi polovyny KhKh stolittia. Shliakh osvity – The path of education, 4, 6–12* [in Ukrainian].
3. Ushinskij, K. D. (1990). *Pedagogicheskie sochineniya*. S. F. Egorov (Eds.). (Vols. 1–6); Vol. 6. Moskva: Pedagogika [in Russian].
4. *Materialy Kharkivskoho hubernskoho viddilu narodnoi osvity*. KhDOA (Kharkivskyi derzhavnyi oblasnyi arkhiv). F.R.-266-1-807, lyst 3 [in Ukrainian].
5. Szkolak, A. (2013). *Mistrzostwo zawodowe nauczycieli wczesnej edukacji: istota, treść, uwarunkowania*. Kraków: Wydawnictwo Attyka.